

Intergenerationele overdracht van gehechtheid: een meta-analyse naar de relatie tussen de gehechtheidsbiografie van ouders en de gehechtheidsrelatie met hun kind

M.J. Bakermans-Kranenburg en M.H. van IJzendoorn

Inleiding

Onder intergenerationele overdracht van gehechtheid wordt de invloed verstaan van het interne werkmodel van gehechtheid van de ouder op de gehechtheidsrelatie met hun kind. Daarbij zijn niet de gehechtheidservaringen van de ouder, maar diens huidige blik op deze ervaringen en gehechtheidsrelaties in het algemeen van doorslaggevend belang voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind. In dit hoofdstuk wordt een aantal studies besproken die de relatie tussen het werkmodel van gehechtheid van de ouder en de gehechtheidsrelatie met het kind tot onderwerp hadden. Voorafgaand daaraan wordt een korte schets van de gehechtheidstheorie en het daaraan verbonden instrumentarium gegeven. Vervolgens wordt door een meta-analyse van de besproken studies de houdbaarheid van de idee van intergenerationele overdracht van gehechtheid getoetst en onderzocht of systematische verschillen tussen de studies (bijvoorbeeld moeders of vaders als proefpersoon) tot divergerende resultaten leidden. Daardoor kan deze meta-analyse licht werpen op vragen die door de afzonderlijke empirische studies niet beantwoord konden worden.

Gehechtheid van kinderen aan hun ouders

De grondlegger van de gehechtheidstheorie is de Britse kinderpsychiater John Bowlby (1907-1990). Hij voerde na de Tweede Wereldoorlog in opdracht van de Wereldgezondheidsraad een onderzoek uit naar de situatie van verweesde kinderen (zie Bowlby, 1951). Onder de indruk van de negatieve invloed van scheiding en verlies van de moeder op jonge kinderen, ontwikkelde hij zijn theorie over de natuurlijke neiging van een kind om zich te hechten aan zijn opvoeder. In tegenstelling tot de in die tijd vigerende opvatting dat voedselvoorziening de verbindende factor tussen moeder en kind zou zijn poneerde Bowlby dat het contact zélf voor het kind onmisbaar is. Kinderen die in ziekenhuizen en opvangcentra tijdens en na de oorlog zo goed mogelijk werden verzorgd gedijden niettemin slecht; en kinderen die

met een tijdelijke afwezigheid van de ouders geconfronteerd werden, bleven tijdens en gedurende enige tijd na de scheiding tekenen van angst en gemis vertonen (Bowlby, 1973/1980). Om de nabijheid van de opvoeder te bewerkstelligen is een kind uitgerust met een repertoire aan mogelijk gedrag. Hullen om de opvoeder bij zich te krijgen en lachen om hem of haar daar te houden zijn gereedschappen die een nog jonge baby ter beschikking staan; met zijn toenemende vaardigheden komen daar roepen, kruipen en achterna lopen bij. Een kind dat veilig gehecht is, heeft vertrouwen in de beschikbaarheid van de opvoeder: het weet dat het bij verdriet en spanning op de opvoeder kan terugvallen.

Hoewel bovenstaand ontwikkelingsverloop van de gehechtheidsrelatie tussen opvoeder en kind gewenst is, kan een gehechtheidsrelatie ook een minder gunstige ontwikkeling en uitkomst kennen. Bowlby (1969/1984) gaf reeds criteria en condities aan om verschillen in gehechtheidspatronen te observeren, maar het is de verdienste van de Amerikaanse ontwikkelingspsychologe Ainsworth om een procedure te ontwikkelen waarmee verschillende typen gehechtheid systematisch onderscheiden kunnen worden bij kinderen in hun tweede levensjaar (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). In deze procedure, die de Vreemde-Situatieprocedure (Eng. *Strange Situation procedure*) genoemd wordt, wordt het kind in een voor hem niet vertrouwde omgeving – een kamer met wat speelgoed – geconfronteerd met een onbekende persoon en twee korte scheidingen van de opvoeder. Deze stressrijke situatie roept gehechtheidsgedrag op, en van belang is dan ook de reactie van het kind op de hereniging met de opvoeder. Ainsworth e.a. onderscheidden drie typen gehechtheid: veilige gehechtheid (B), angstig-vermijdende gehechtheid (A) en angstig-ambivalente (C) gehechtheid. Kinderen die veilig gehecht zijn aan hun opvoeder laten in de Vreemde-Situatieprocedure zien dat ze het vertrek en de afwezigheid van de opvoeder onprettig vinden en begroeten de opvoeder bij terugkeer enthousiast of zoeken troost bij hem voor het verdriet over de separatie. Kinderen met een vermijdende gehechtheid laten weinig merken van spanning tijdens de afwezigheid van de opvoeder, hoewel fysiologisch onderzoek laat zien dat onder hun ogenschijnlijke onaangedaanheid wel degelijk spanning schuilgaat (blijkend uit een versnelde hartslag, zie Spangler & Grossmann, 1993). Aan de terugkeer van de opvoeder geven deze kinderen weinig aandacht: doorgaans wordt het spelen zonder onderbreking om de opvoeder te begroeten gecontinueerd; soms draaien kinderen de opvoeder onomwonden de rug toe. Voor ambivalente kinderen is de procedure van begin tot eind zichtbaar vol spanning. Deze kinderen zijn erg overstuurd tijdens de separatie van de opvoeder maar laten zich niet gemakkelijk troosten bij diens terugkeer: ze zijn passief en ontroostbaar of tonen in een snelle afwisseling zowel behoefte aan contact als boos verzet tegen contact. Overigens is het gedrag van het

kind in de Vreemde Situatie niet indicatief voor het gedrag thuis; vermijndend gehechte kinderen bijvoorbeeld reageren thuis dikwijls met protest op separaties. Een overzicht van alle Amerikaanse studies uitgevoerd in normale, niet-klinische steekproeven tussen 1977 en 1990 (21 steekproeven met in totaal 1584 kinderen) leert dat gemiddeld 67% van de kinderen als veilig gehecht wordt geclassificeerd, 21% als vermijndend en 12% als ambivalent (Van IJzendoorn, Goldberg, Kroonenberg & Frenkel, 1992).¹

Verondersteld wordt dat het gedrag dat het kind in deze observatieprocedure laat zien een weerspiegeling is van zijn zogenaamde *werkmodel van gehechtheid*, dat hij in de loop van zijn eerste levensjaar heeft opgebouwd. Het werkmodel van gehechtheid is het geheel van bewuste en onbewuste regels die betrekking hebben op de organisatie van gehechtheidsrelevante informatie (Main, Kaplan & Cassidy, 1985). Het werkmodel van gehechtheid van de eenjarige bevat een representatie van zijn opvoeder en diens gedrag tegenover hem samen met een complementair beeld van hemzelf in de interactie (Bowlby, 1988). Dit werkmodel is gebouwd op de fundering van de ervaringen in de interactie met de gehechtheidsfiguur en functioneert om het gedrag van de gehechtheidsfiguur te interpreteren en erop te anticiperen, en – in relatie daartoe – ook het eigen gedrag te sturen. Observaties bij de kinderen thuis geven informatie over deze funderingen. Zo nam Ainsworth (Ainsworth e.a., 1978) waar dat moeders van veilig gehechte kinderen thuis in het eerste kwartaal na de geboorte van de baby sensitief ingingen op de signalen van het kind. Moeders van vermijndend gehechte kinderen reageerden echter niet of afwijzend op signalen van hun kind en waren vooral terughoudend met lichamelijk contact. Moeders van ambivalent gehechte kinderen wisselden responsief en niet-responsief gedrag met elkaar af.

In aansluiting op de studie van Ainsworth verrichtten verscheidene onderzoeksgroepen studies naar het gedrag van de moeder in het eerste levensjaar en de gehechtheid van het kind, gemeten met de Vreemde-Situatieprocedure. Hoewel niet altijd het verwachte onderscheid werd gevonden (zie bijv. Egeland & Farber, 1984), zijn de resultaten in grote lijnen parallel aan die van Ainsworth e.a.: moeders die veel positieve interactie en lichamelijke affectiviteit met hun kind lieten zien hadden vaker kinderen met een veilige gehechtheid (Belsky, Rovine & Taylor, 1984; Cox, Owen, Henderson & Margand, 1992; Crockenberg, 1981; Grossmann, Grossmann, Spangler, Suess & Unzer, 1985; Maslin & Bates, 1983). Veilig gehechte kinderen hebben een model van hun ouder als liefdevol en beschikbaar kunnen opbouwen en een complementair beeld van zichzelf als beminnenswaardig. Voor kinderen die in het eerste levensjaar bij behoefte aan troost en contact op afwijzing of negering stuiten, is dat niet weggelegd. Gebouwd op hun ervaringen van afwijzing zullen zij steeds minder signalen uitzenden, om enerzijds zich zo'n nieuwe afwijzing te besparen en anderzijds de potentiële

woede van de opvoeder niet uit te lokken (Main & Weston, 1982). Deze kinderen zullen een werkmodel van de opvoeder als niet beschikbaar opbouwen, en van zichzelf als niet de moeite waard om bemind of getroust te worden. Kinderen aan wie inconsistent responsief gedrag van de opvoeder ten deel viel, bouwen onzekerheid op over het klaarstaan van de opvoeder in tijden van nood en verdriet. Zij zijn daardoor voortdurend gealarmeerd bij scheidingen van de opvoeder en neigen ertoe zich vast te klampen: het vertrouwen van een veilig gehecht kind is hen vreemd. Het werkmodel van deze kinderen weerspiegelt deze onzekerheid.

Gehechtheidsbiografie van ouders

Als het werkmodel van gehechtheid wordt opgevat als het geheel van (on-)bewuste regels voor de organisatie van gehechtheidsrelevante informatie (Main e.a., 1985) sluit dat de mogelijkheid om het werkmodel ook na de kindertijd te operationaliseren in. Volwassenen met verschillende werkmodellen zullen informatie over gehechtheid en gehechtheidservaringen immers verschillend organiseren. Main e.a. stellen dat daarom volwassenen met een veilig respectievelijk onveilig werkmodel van gehechtheid niet alleen verschillen in non-verbaal gedrag, maar ook in de manier waarop zij over gehechtheid spreken en denken: 'This conceptualization leads further, to the proposal that the secure versus the various types of insecure attachment organizations can best be understood as terms referring to particular types of internal working models of relationships, models that direct not only feeling and behavior but also attention, memory and cognition, insofar as these relate directly or indirectly to attachment. Individual differences in these internal working models will therefore be related not only to individual differences in patterns of nonverbal behavior but also to patterns of language and structures of mind' (Main e.a., 1985, p. 67).

Zoals bij kinderen het aantal gehechtheidspatronen niet onuitputtelijk is, zo kan ook bij volwassenen een beperkt aantal strategieën worden onderscheiden waarmee zij hun gehechtheidservaringen organiseren en evalueren. Daarbij is essentieel dat de aandacht verlegd wordt van de precieze inhoud van herinneringen (die ook beïnvloed kan worden door idealisering of de neiging om in een bepaalde situatie sociaal wenselijk te antwoorden) naar de representatie, de wijze van structureren en weergeven van die herinneringen. Om deze strategieën te operationaliseren ontwierpen George, Kaplan en Main (1985) het Gehechtheidsbiografisch Interview (GBI, Eng. *Adult Attachment Interview*, AAI). Dit interview beoogt een beeld te geven van de huidige mentale representatie van gehechtheid en gehechtheidservaringen. Het interview is halfgestructureerd, duurt meestal ongeveer een uur en

vraagt afwisselend naar globale beschrijvingen en concrete gebeurtenissen. Na een inleidende vraag over de gezinssamenstelling van het gezin van herkomst wordt de respondent gevraagd vijf kenmerken of typering te noemen om de relatie met elk van beide ouders in de kindertijd te beschrijven. Daarna wordt gevraagd om aan de hand van concrete gebeurtenissen toe te lichten waarom een bepaalde typering gekozen werd. Er volgen vragen over wat de respondent en diens ouders deden als hij zich bezeerd had, ziek of overstuurd was, of de respondent zich in zijn jeugd soms afgewezen heeft gevoeld door zijn ouders of mishandeling heeft meegemaakt. Vervolgens worden enkele meer reflexieve vragen gesteld: waarom de respondent denkt dat zijn ouders zich gedroegen zoals ze deden, wat de invloed van de vroegere ervaringen op de huidige persoonlijkheid als volwassene is, en of het ook de aanpak van het eigen kind beïnvloedt. Het interview rondt af met vragen over de meer recente en huidige relatie met de ouders en sluit met de 'cooling down'-vragen wat de respondent denkt vooral geleerd te hebben van haar ervaringen als kind en welke drie wensen ze voor haar eigen kind over twintig jaar heeft.

Aan de hand van het complexe codeersysteem dat Main en Goldwyn (1988, 1991) voor het interview ontwierpen kunnen drie patronen in de antwoorden van de geïnterviewden worden onderscheiden, die worden aangeduid met autonoom (Eng. *free*, *F*), gereserveerd (Eng. *dismissing*, *Ds*) en gepreoccupeerd (Eng. *enmeshed* of *preoccupied*, *E*). Respondenten die als autonoom worden geclassificeerd rapporteren vrijelijk positieve en negatieve aspecten van hun jeugd en opvoeding, onderkennen het belang van gehechtheidservaringen en zien de invloed van die ervaringen op wie ze geworden zijn en hoe ze hun eigen kind willen opvoeden. Gereserveerde volwassenen benadrukken hun onafhankelijkheid en het belang van onafhankelijkheid in het algemeen. Zij omschrijven hun ouders in algemene termen zeer positief, maar zijn niet in staat dat met evidentie te staven: concrete voorbeelden duiden veeleer op ervaringen van afwijzing. Deze respondenten doen veelvuldig een beroep op hun slechte geheugen om niet verder in te gaan op potentieel pijnlijke onderwerpen. Zij relativeren de invloed van vroegere ervaringen op hun huidige persoonlijkheid. Gepreoccupeerde respondenten zijn nog zeer geïnvolveerd in de relatie met hun ouders. Zij zijn nog boos op hun ouders of verward in de weergave van jeugdervaringen, waarin vaak aspecten van overbezorgdheid en/of rolomkering te vinden zijn. De respondent is niet in staat om een coherent beeld van de relatie met de ouders te geven. Gereserveerde en gepreoccupeerde interviews zijn indicatief voor een onveilig werkmodel van gehechtheid. Ter illustratie van het interview is in de Appendix een gedeelte van een interviewtranscript weergegeven, voorzien van een beknopt commentaar met betrekking tot de toegekende

Intergenerationele overdracht van gehechtheid

Onder intergenerationele overdracht van gehechtheid verstaan we de invloed van het interne werkmodel van gehechtheid van de ouder op de gehechtheidsrelatie met het kind. We veronderstellen niet dat de gehechtheidservaringen van de ouders in hun kinderjaren die de geïnterviewden rapporteren onverkort worden overgedragen op de volgende generatie. Integendeel, we gaan ervan uit dat die jeugdervaringen niet exact kunnen worden gereconstrueerd en dat alleen de perceptie of – beter gezegd – de verwerking en huidige representatie van die ervaringen achterhaald kunnen worden. Het huidige interne werkmodel van de ouder met betrekking tot gehechtheid is dan een belangrijke determinant van de wijze waarop het kind zich aan de betreffende ouder hecht. Verondersteld wordt namelijk dat het gehechtheidswerkmodel van de ouder van invloed is op de openheid van de ouder voor de (gehechtheids-)signalen van het kind, en daarmee van invloed is op de kwaliteit van het gehechtheidswerkmodel dat het kind ontwikkelt (Main & Goldwyn, in druk; Van IJzendoorn, 1992).

Hoewel het Gehechtheidsbiografisch Interview pas enige jaren beschikbaar is, hebben verschillende onderzoeksgroepen inmiddels gerapporteerd over hun bevindingen terzake van de intergenerationele overdracht van gehechtheid. In die onderzoeken werden verbanden gevonden tussen de interviewclassificatie van de ouder en de gehechtheidsclassificatie van het kind. Ouders die als autonoom werden geclassificeerd hadden vaker veilig gehechte kinderen, de kinderen van gereserveerde ouders lieten dikwijls vermijdend gedrag in de Vreemde Situatie zien en ambivalent gehechte kinderen werden bij gepreoccupeerde ouders aangetroffen. Voorafgaand aan een korte bespreking van deze studies kan worden gewezen op de opmerkelijke overeenkomst in strategieën van volwassenen en kinderen om met gehechtheidsperikelen om te gaan. De gereserveerde ouder benadrukt de eigen onafhankelijkheid, en ziet zichzelf als weinig aangedaan door eventuele negatieve ervaringen in de relatie met de ouders; het vermijdende kind toont geen stress als het in de Vreemde-Situatieprocedure door de ouder wordt achtergelaten en verlegt de aandacht naar bijvoorbeeld het speelgoed in de spelkamer. Evenzo is de woede of passiviteit van het ambivalente kind analoog aan de boosheid en passiviteit die de gepreoccupeerde ouder laat zien wanneer de relatie met de eigen ouders ter sprake komt. De autonome ouder en het veilig gehechte kind, ten slotte, tonen beiden openlijk hun emoties over de ervaren stress in hun beider (voor de ouder: vroegere) gehechtheidsrelaties. De samenhang strekt dus verder dan een beïnvloeding van het kind door bepaalde kenmerken van de ouderlijke persoonlijkheid die het gevolg zijn van de opvoedingsgeschiedenis van de ouder. Het betreft hier

medaille laat zien: de wijze waarop deze strategie zich bij de ouder (op het niveau van verbale representatie) enerzijds en bij het kind (op gedragsniveau) anderzijds uit. Dat maakt de correspondenties die in de navolgende studies gevonden werden inhoudelijk nog interessanter.

De eerste studie waarin het GBI werd afgenomen is de studie van Main, Kaplan en Cassidy (1985). Hun steekproef bestond uit 40 kinderen die in de Vreemde-Situatieprocedure met elk van beide ouders waren geobserveerd toen zij 1 jaar oud waren; 14 kinderen waren toen veilig gehecht aan hun moeder. Het interview werd ruim vier jaar later bij beide ouders afzonderlijk afgenomen, de kinderen waren toen bijna zes jaar. Aan de interviews werd een score toegekend voor de mate waarin gehechtheid gewaardeerd werd en ervaringen, gedachten en gevoelens met betrekking tot gehechtheid coherent bereflecteerd werden. Er worden tamelijk hoge correlaties gerapporteerd met de gehechtheidskwaliteit van het kind (zie tabel 1). Grossmann, Fremmer-Bombik, Rudolph en Grossmann (1988) namen het GBI af in het kader van hun longitudinale studies in Bielefeld en Regensburg. Hoewel zij een iets andere analysemethode voor het interview ontwikkelden, werden ook daarmee veilige en onveilige antwoordpatronen onderscheiden. Op basis daarvan vonden zij hoge percentages overeenstemming tussen de (veilige of onveilige) classificatie van het interview van de moeder en de (veilige of onveilige) Vreemde-Situatieclassificatie van het kind: in Bielefeld 85% en in Regensburg 78%. Ainsworth en Eichberg rapporteren over een groep van 45 kinderen. Ook in hun studie werd het interview aan de ouders – in deze studie alleen de moeders – voorgelegd ná de afname van de Vreemde-Situatieprocedure, maar de tussenliggende periode was nu slechts twee tot zes maanden. De overeenstemming tussen moeder- en kindclassificatie bleek 80% te zijn. In een Nederlandse studie (Van IJzendoorn, Kranenburg, Zwart-Woudstra, Van Busschbach & Lambermon, 1991a, 1991b) werden 27 moeders en 29 vaders geïnterviewd, drie jaar nadat zij met hun kind in de Vreemde Situatie waren geobserveerd. De overeenstemming van de gehechtheid van het kind met de interviewclassificatie van de moeder was op het niveau van de drie gehechtheidsclassificaties niet significant; als de onveilige groepen werden samengevoegd bedroeg de overeenstemming 77%. Ook voor de vaders werd geen significante overeenstemming gevonden op het niveau van de drie gehechtheidsclassificaties. Bij samenvoeging van de onveilige interviewclassificaties was de overeenstemming 62%, een percentage dat net niet significant is. In het onderzoek van Bus en Van IJzendoorn (1992) waren de kinderen 3½ jaar en dus te oud voor de Vreemde-Situatieprocedure. De kwaliteit van de gehechtheid werd daarom bepaald aan de hand van een hereniging met de moeder na een separatie van een half uur, met een bewerking van de negenpuntsschaal voor gehecht-

bij de moeders het GBI afgenomen. De auteurs vonden een tamelijk sterke samenhang tussen de interviewclassificatie van de moeder (op het niveau van een veilige versus een onveilige classificatie) en gedrag van het kind bij de hereniging dat op een veilige gehechtheid duidt (zie tabel 1).

In de tot nu toe besproken studies werd het interview enkele maanden tot enige jaren na de Vreemde-Situatieprocedure afgenomen. Dat heeft als bezwaar dat in die tussenliggende periode in het werkmodel van gehechtheid van de ouder verandering kan zijn opgetreden. De invloed van het opvoeden van een eigen kind op de visie op de opvoeding die men zelf heeft genoten kan de overeenstemming tussen de gehechtheid van de ouder en die van het kind doen afnemen of juist doen toenemen. Onderzoek waarin het interview vóór de geboorte van het kind wordt afgenomen kent dit probleem niet. De volgende studies zijn uitgevoerd met een opzet waarin hierin voorzien is.

Fonagy en zijn collega's (Fonagy, Steele & Steele, 1991) interviewden aanstaande moeders in de laatste drie maanden van hun zwangerschap en nodigden moeder en kind uit voor de Vreemde Situatie toen de kinderen tussen de 12 en 13 maanden oud waren. De overeenstemming tussen de classificaties van moeder en kind was 66% op het niveau van de drie classificaties en 75% wanneer de twee onveilige gehechtheidscategorieën werden samengevoegd. Het onderzoek van Steele, Steele en Fonagy (1993) betreft de vaders van de kinderen uit de bovengenoemde studie. Zij werden op hetzelfde moment als hun echtgenotes geïnterviewd door een andere interviewer, en werden in de Vreemde Situatie gezien met hun kind toen het 18 maanden oud was. Met de twee onveilige gehechtheidsclassificaties over een kam geschoren bedroeg het percentage overeenstemming tussen de vaderen de kindclassificaties 73%. Ook in de studie van Radojevic (1992), die werd uitgevoerd in Australië, was de blik gericht op (aanstaande) vaders. Zij rapporteert een overeenstemming van 55% (op het niveau van de drie classificaties) tussen de classificatie van de vader en die van het kind in de Vreemde-Situatieprocedure op de leeftijd van 15 maanden. Levine, Tuber, Slade en Ward (1991) namen het interview af bij 42 adolescente aanstaande moeders. Het bijzondere karakter van deze groep komt tot uitdrukking in het lage percentage veilige interviews: minder dan een kwart van de geïnterviewden werd als autonoom geclassificeerd. Ook hier was sprake van overeenstemming met de classificatie van het kind anderhalf jaar later, al kan het percentage overeenstemming op het niveau van de drie gehechtheidsclassificaties niet uit de rapportage worden afgeleid.

In dit hoofdstuk willen we deze studies systematisch vergelijken en de resultaten combineren tot één omvattende toetsing van de hypothese van intergenerationale overdracht.

Een meta-analyse

In een meta-analyse kunnen de resultaten van de afzonderlijke studies worden samengevoegd en vergeleken. De voordelen van een meta-analytische benadering zijn de volgende. Ten eerste is het Gehechtheidsbiografisch Interview zeer arbeidsintensief. Hierdoor zijn de individuele studies doorgaans beperkt tot een relatief klein aantal proefpersonen, en alleen een meta-analytische optelsom van de individuele studies kan dan een betrouwbare inschatting geven van de reikwijdte en de beperkingen van de intergeneratienele overdrachtshypothese. Ten tweede kunnen systematische verschillen tussen individuele studies (bijvoorbeeld vaders of moeders als proefpersonen) als predictorvariabelen in de meta-analyse betrokken worden; we kunnen dan nagaan of systematische verschillen, bijvoorbeeld in selectie van proefpersonen, differentiële invloed hebben op de gevonden intergeneratienele overdracht van gehechtheid. Dit kan tot nieuwe inzichten leiden die in de afzonderlijke studies niet voorhanden waren.

In primaire studies is de eenheid van analyse de proefpersoon; in een meta-analyse van meerdere primaire studies is de eenheid van analyse de uitkomst van die studies. Vanwege dit verschil moet de meta-analyse op een andere data-analytische leest zijn geschoeid dan de analyse van primaire gegevens. In een meta-analyse moet men bijvoorbeeld rekening houden met het feit dat de gegevens doorgaans op steekproeven van verschillende omvang zijn gebaseerd en dat daardoor de varianties heterogeen kunnen zijn (Mullen, 1989; Rosenthal, 1991). In onze meta-analyse van twaalf recente studies naar intergeneratienele overdracht van gehechtheid (waaronder ook enkele Leidse studies) hebben we gebruik gemaakt van Mullens (1979) benadering waarbij de statistische toetsen van de verschillende studies worden getransformeerd naar een beperkt aantal gemeenschappelijke maten. Voor het significantieniveau zijn deze maten de standaardnormale Z -score en de probabiliteitswaarde p ; voor de effectgrootte gelden de correlatiecoëfficiënt r , de gestandaardiseerde verschillscore d , en Fishers Z als uitgangspunt van onze meta-analytische exercitie (Mullen, 1989). Overigens is deze benadering alleen van toepassing op zogenaamde goed-gedefinieerde hypothesen, dat wil zeggen dat in de hypothese een effect in een bepaalde richting moet worden geëxpliciteerd. In ons geval betekent dit dat we ons moeten beperken tot de vraag of ouders met een autonome representatie van hun gehechtheidsbiografie zich onderscheiden van gereserveerde en verstrikte ouders in de gehechtheidsrelatie met hun kind. We kunnen geen uitspraken doen over de relatie tussen het type angstige gehechtheid bij de ouder en bij het kind, maar we bestuderen in hoeverre een autonome gehechtheid bij de ouder leidt tot veilige gehechtheid bij het kind, en in hoe-

gepreoccupeerd) leidt tot angstige gehechtheid bij het kind (vermijndend of ambivalent).

De twaalf studies zijn gepresenteerd in tabel 1. De studies verschillen op de volgende variabelen: *ouder* (of vaders dan wel moeders participeerden); *nationaliteit* (of de studie werd uitgevoerd in de Verenigde Staten van Amerika of elders); *steekproefselectie* (of proefpersonen aselekt of selectief werden gekozen); *onderzoeksopzet* (of er sprake was van een retrodictieve opzet, d. w. z. eerst een meting voor gehechtheid bij het kind en enkele maanden of jaren later een meting voor gehechtheid bij de ouder, of van een gelijktijdige of zelfs predictieve opzet, waarbij het GBI voorafgaand aan de Vreemde-Situatieprocedure werd afgenomen – in een aantal gevallen zelfs prena-taal); *leeftijd* van de kinderen bij de afname van de Vreemde Situatie; *sociaal-economische status* van de steekproef; *steekproefgrootte*, en tenslotte *jaar van publicatie* van het onderzoeksrapport. Deze predictorvariabelen maken het mogelijk te toetsen of de intergenerationele overdracht van gehechtheid verschilt tussen vaders en moeders, tussen culturen, sociale klassen, en leeftijdsfasen, en of de uitkomsten samenhangen met technische kenmerken van de studies: opzet, steekproefselectie en -omvang, en jaar van publicatie. Uiteraard is de variatie tussen de studies niet voor iedere predictorvariabele even groot. Zo zijn de culturele verschillen slechts beperkt tot het verschil tussen de vs en elders.

Tabel 1 Studies naar de relatie tussen ouderlijke gehechtheid en gehechtheidsrelaties met het kind (veilig vs onveilig) maten voor de meta-analyse

Studie	Resultaat	(df)	N	Z	Significantie		Effectgrootte		
					p_1	Fishers Z	r	d	
1 Main e a (1985)	$r = ,62$	(37)	39	4.21	00001	73	62	1.58	
2 Grossmann e a (1988) Bielefeld	$\chi^2 = 7.937^1$	(1)	20	2.82	002	74	63	1.62	
3 Grossmann e a (1988) Regensburg	$\chi^2 = 13.343^1$	(1)	45	3.65	0001	61	54	1.30	
4 Ainsworth & Eichberg (1991)	$\chi^2 = 16.411^1$	(1)	45	4.05	00003	70	60	1.52	
5 Van IJzendoorn e a (1991)	$\chi^2 = 7.228^1$	(1)	26	2.69	004	59	53	1.24	
6 Fonagy e a (1991)	$\chi^2 = 22.537^1$	(1)	96	4.75	00000	53	48	1.11	
7 Levine e a (1991)	$\chi^2 = 18.614^1$	(1)	42	4.31	00001	80	67	1.78	
8 Bus & Van IJzendoorn (1992)	$r = .52$	(30)	32	3.05	001	58	52	1.22	
9 Mam ² e a (1985)	$r = .37$	(38)	40	2.35	009	39	37	1.80	
10 Van IJzendoorn ² e a (1991)	$\chi^2 = 2.042^1$	(1)	29	1.43	077	27	27	1.55	
11 Radojevic ² (1992)	$\chi^2 = 11.396^1$	(1)	44	3.38	0004	56	51	1.18	
12 Steele ² e a (1993)	$\chi^2 = 12.91^1$	(1)	90	3.59	0002	40	38	1.82	
Totaal			548	11.22	2.18E-24	56	50	1.17	

1) uit de publicatie afgeleid

In tabel 1 zijn de basisgegevens beschreven voor de twaalf studies. Op deze gegevens is de meta-analyse uitgevoerd. Onze centrale hypothese betreft de vraag of en in hoeverre gehechtheid intergenerationeel wordt overgedragen. We veronderstellen dat een autonome representatie van de eigen gehechtheidsbiografie ouders in staat stelt een veilige band met hun kinderen aan te knopen. De 12 studies omvatten 548 ouder-kindparen. De p -waarden voor Z varieerden van .077 (Van IJzendoorn e.a., 1991, vaders) tot kleiner dan .0001 (Fonagy e.a., 1991, moeders). De gecombineerde p -waarde voor de toetsing van onze hypothese was verdwijnend klein ($2.18E-24$), en het zou 587 toekomstige studies met nul-resultaten vergen om deze p -waarde te reduceren tot boven het conventionele significantie-niveau van .05 (sensu Rosenthal, 1991). De effectgroottes varieerden van $r = .27$ (Van IJzendoorn e.a., 1991a, 1991b; vaders) tot $r = .67$ (Levine e.a., 1991; moeders). De gecombineerde effectgrootte over alle studies was $r = .50$; dat is gelijk aan een Fishers $Z = .56$, en een gestandaardiseerde verschilscore $d = 1.17$. De relatie tussen ouderlijke gehechtheid en de gehechtheid van het kind is dus sterk (Cohen, 1977), en kan worden vergeleken met ongeveer 25% gedeelde variantie.

Tabel 2. *Categorische predictorvariabelen en gecombineerde significanties en effectgroottes voor de relatie tussen ouderlijke gehechtheid en gehechtheidsrelatie met het kind.*

Predictor	Significantie		Effectgroottes			Vergelijking ¹⁾	
	Z	p_1	Z_{Fisher}	r	d	Z	p_1
Ouder							
moeders	10.04	.000	.64	.56	1.37		
vaders	5.44	.000	.41	.39	.85	2.51	.006
Nationaliteit							
USA	7.48	.000	.66	.58	1.41		
overig	8.72	.000	.51	.47	1.07	1.17	.12
Steekproef							
geselecteerd	7.51	.000	.54	.50	1.14		
ongeselect.	8.59	.000	.56	.51	1.19	.61	.27
Opzet							
retrodictief	8.10	.000	.58	.52	1.22		
predictief/ gelijktijdig	8.13	.000	.54	.49	1.13	1.11	.50

1 vergelijking van effectgroottes

Omdat studies met verschillende proefpersonen (vader, moeders) en opzetten (retrodictief versus gelijktijdig of predictief) op één hoop zijn gegooid voor deze meta-analyse, is het van groot belang na te gaan of de effectgroottes homogeen zijn, en of we variabiliteit in effectgrootte kunnen verklaren op grond van predictorvariabelen. De homogeniteitstest voor effectgroottes

liet zien dat de studies niet afkomstig zijn uit verschillende populaties ($\chi^2[11] = 10.37$, $p = .50$), en dit resultaat werd bevestigd door een zogenaamde 'disjoint cluster analysis' (Hedges & Olkin, 1985), waarmee getoetst wordt of de verschillen tussen de effectgroottes (uitgedrukt in afstanden) onderling vergelijkbaar zijn. Toch is er voldoende variabiliteit rond de gecombineerde effectgrootte om te bezien of predictorvariabelen althans een deel van die variabiliteit kunnen verklaren (Mullen, 1989). In tabel 2 zijn de belangrijkste categorische variabelen opgevoerd. Uit deze tabel blijkt dat gehechtheid van moeders sterker is gerelateerd aan de gehechtheid van hun kind ($r = .56$) dan de gehechtheid van vaders ($r = .39$). Dit verschil is ook significant ($p = .006$), en bevestigt de bevindingen van Main e.a. (1985) en Van IJzendoorn e.a. (1991a, 1991b) in veel kleinere steekproeven. Het is verder opvallend dat de opgenomen technische kenmerken van de studies geen significante verklaring voor verschillen in effectgrootte tussen de studies impliceerden. De selectie van proefpersonen en steekproefomvang waren niet van belang, noch nationaliteit, sociale status, of leeftijd van de kinderen. Hoewel de predictieve onderzoeksopzet met prenatale meting van de ouderlijke gehechtheid optimaal lijkt, is het type design niet van invloed op de grootte van het effect.

Conclusie

De resultaten van de meta-analyse geven steun aan de hypothese van intergenerationele overdracht van gehechtheid. Studies waarin met het Gehechtheidsbiografisch Interview het werkmodel van gehechtheid van ouders werd bepaald en met behulp van de Vreemde-Situatieprocedure de gehechtheid van het kind werd geclassificeerd, wijzen op de correspondentie tussen de classificaties van ouder en kind. De representatie die ouders hebben van hun gehechtheidsbiografie bepaalt voor ongeveer 25% de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met het kind.

Daarbij bleken technische verschillen tussen de studies niet van invloed te zijn op de uitkomsten. Uit de vergelijkbaarheid van de effectgroottes in retrodictieve en predictieve studies kan worden afgeleid dat de inbreng van de ouders op de gehechtheidsrelatie met hun kind blijkbaar groter is dan die van het kind, dat immers bij de voorspelling in de predictieve studies nog niet geboren is. Dit ondersteunt de conclusie die Van IJzendoorn (1992) op basis van ander onderzoek formuleerde. Het stempel van moeders op de gehechtheidsrelatie met de jongere generatie blijkt zwaarder te zijn dan dat van vaders. We willen twee interpretaties suggereren. Ten eerste is de Vreemde-Situatieprocedure voor bepaling van de gehechtheidsrelatie tussen ouder en kind ontwikkeld en gevalideerd bij moeder-kindparen. Er zijn

nog steeds weinig validatiegegevens voor gebruik van de procedure bij vader-kindparen. De Vreemde Situatie is wellicht minder geschikt om de fundamentele kenmerken van de gehechtheidsrelatie tussen vader en kind vast te leggen. Ten tweede is in westerse samenlevingen de verdeling van opvoedings- en verzorgingstaken tussen vaders en moeders scheef. In doorsneegezinnen nemen vaders maar een klein deel van de opvoedingstaken op zich, en zijn ze niet geneigd evenveel verantwoordelijkheid voor een goede gang van zaken in de opvoeding te dragen als moeders. Vaders zijn doorgaans minder betrokken op de opvoeding; dat zou tot gevolg kunnen hebben dat zij ook een minder zwaar stempel weten te drukken op de gehechtheid met het kind.

Over de gevonden gedeelde variantie van 25 % kunnen drie opmerkingen worden gemaakt. Allereerst kan vastgesteld worden dat het een hoog percentage is in een onderzoeksdomein dat doorgaans een veel lagere verklaaringskracht laat zien (Rosenthal, 1991), en voor de relatie tussen twee constructen die beide niet zonder meetfouten kunnen worden bepaald. Omdat onze resultaten niet voor meetfouten zijn gecorrigeerd, is het percentage een onderschatting van het werkelijke effect. We kunnen bovendien opmerken dat hier van twee verschillende meetinstrumenten sprake is: interview en observatie. De 25 % gedeelde variantie in deze meetinstrumenten kan dus niet toegeschreven worden aan gemeenschappelijke foutenbronnen die aan dezelfde soort metingen inherent zijn. Kortom: er is een stevig fundament voor de constatering dat gehechtheid intergenerationeel wordt overgedragen. Vervolgens rijst echter de vraag welk(e) mechanisme(n) verantwoordelijk is (zijn) voor deze overdracht. Een meta-analyse van tien studies naar het verband tussen gehechtheidswerkmodel van de ouder en diens responsiviteit bij vrij spel en in een taaksituatie maakt duidelijk dat de interviewclassificatie van de ouder ongeveer 12 % van de variantie in ouderlijke responsiviteit kan verklaren (Van IJzendoorn, 1993). Autonome ouders blijken de signalen van hun kind beter waar te nemen en daarop meer prompt en adequaat te reageren dan gereserveerde en gepreoccupeerde ouders. Dat betekent dat naast de responsiviteit van de ouder nog andere mechanismen in het spel zijn die bijdragen aan de overdracht van gehechtheid. Ten slotte impliceren de percentages verklaarde variantie dat er ook onverklaarde variantie rest, waarop door ander onderzoek licht geworpen kan worden. Van IJzendoorn (1993) suggereert in dit verband bijvoorbeeld de invloed van genetische componenten.

Tot slot willen we nogmaals opmerken dat er geen sprake is van een simpele herhaling van ouderlijke ervaringen met gehechtheid in hun kinderjaren bij de volgende generatie. Het Gehechtheidsbiografisch Interview stelt vast hoe ouders hun gehechtheidsverleden verwerkt hebben, en het is volstrekt niet ondenkbaar dat ouders met negatieve gehechtheidservaringen

in hun jeugd met hun kinderen een veilige gehechtheidsrelatie opbouwen. Intergenerationele overdracht van gehechtheid betekent dat de mentale representatie van gehechtheid bij ouders zijn stempel drukt op de ontwikkeling van het werkmodel van gehechtheid bij het kind. De aangehaalde studies getuigen van een fundamentele overeenstemming tussen ouder en kind in hun open communicatie over de emoties die met gehechtheid gepaard gaan. De waarde voor diagnostiek en opvoedingsondersteuning ligt dan ook met name in dit besef. Hoewel het Gehechtheidsbiografisch Interview door het arbeidsintensieve karakter van transcriptie en codering (inclusief de daarvoor benodigde training) zich als instrument weinig leent voor gebruik in de klinische praktijk, kan onderzoek ermee het bewustzijn aanscherpen dat niet de concrete ervaringen van de ouder, maar de verwerking en representatie daarvan van doorslaggevend belang zijn voor de relatie met het kind

Noot

- 1 Een vierde classificatie (D), die naast een van de andere classificaties wordt toegekend indien van gedesorganiseerd/gedesoriëteerd gedrag sprake is, wordt hier buiten beschouwing gelaten gezien de anderssoortige (meer klinische) problematiek waarmee deze classificatie en de bijbehorende U-classificatie voor volwassenen samenhangt

Literatuur

- Ainsworth, M D , Blehar, M C , Waters, E , & Wall, S (1978) *Patterns of attachment A psychological study of the Strange Situation* Hillsdale, NJ Lawrence Erlbaum
- Ainsworth, M D S , & Eichberg, C (1991) Effects on infant-mother attachment of mother's unresolved loss of an attachment figure, or other traumatic experience In C M Parkes, J Stevenson-Hinde, & P Marris (Eds), *Attachment across the life cycle* (pp 160-183) London Routledge
- Bakermans-Kranenburg, M J (1993) *Het Gehechtheidsbiografisch Interview betrouwbaarheid en validiteit* Dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden Leiden Centrum voor Gezinsstudies
- Belsky, J , Rovine, M , & Taylor, D (1984) The Pennsylvania infant and family development project II Origins of individual differences in infant-mother attachment Maternal and infant contributions *Child Development*, 55, 706-717
- Bowlby, J (1951) *Maternal care and mental health* Genève World Health Organisation Monograph Series, no 2
- Bowlby, J (1969/1984) *Attachment*, Vol 1 of *Attachment and loss* (2nd ed) Harmondsworth Penguin
- Bowlby, J (1973/1980) *Separation Anxiety and anger*, Vol 2 of *Attachment and loss* Harmondsworth Penguin

- Bowlby, J (1988) *A secure base Clinical applications of attachment theory* London Routledge
- Bus, A G , & Van IJzendoorn, M H (1992) Patterns of attachment in frequently and infrequently reading mother-child dyads *Journal of Genetic Psychology*, 153, 395-403
- Cohen, J (1977) *Statistical power analysis for the behavioral sciences* New York Academic Press
- Cox, M J , Owen, M T , Henderson, V K , & Margand, N A (1992) Prediction of infant-father and infant-mother attachment *Developmental Psychology*, 28, 474-483
- Crockenberg, S (1981) Infant irritability, mother responsiveness, and social support influences on the security of infant-mother attachment *Child Development*, 52, 857-869
- Egeland, B , & Farber, E A (1984) Infant-mother attachment Factors related to its development and changes over time *Child Development*, 55, 753-771
- Fonagy, P , Steele, H , & Steele, M (1991) Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organization of infant-mother attachment at one year of age *Child Development*, 62, 891-905
- George, C , Kaplan, N , & Main, M (1985) *Adult Attachment Interview* Ongepubliceerd manuscript University of California, Berkeley CA
- Grossmann, K , Fremmer-Bombik, E , Rudolph J , & Grossmann, K E (1988) Maternal attachment representations as related to patterns of infant-mother attachment and maternal care during the first year In R A Hinde & J Stevenson-Hinde (Eds), *Relations between relationships within families* (pp 241-260) Oxford Clarendon Press
- Grossmann, K , Grossmann, K E , Spangler, G , Suess, G , & Unzner, L (1985) Maternal sensitivity and newborns' orientation responses as related to quality of attachment in northern Germany In I Bretherton & E Waters (Eds), *Growing points in attachment theory and research* pp 233-278 Monographs of the Society for Research in Child Development, 50
- Hedges, L V & Olkin, I (1985) *Statistical methods for meta-analysis* San Diego, CA Academic Press
- Levine, L V , Tuber, S B , Slade, A , & Ward, M J (1991) Mothers' mental representations and their relationship to mother-infant attachment *Bulletin of the Menninger Clinic*, 55, 454-469
- Main, M , & Goldwyn, R (1988) *Adult Attachment Classification System* Version 3 2 Ongepubliceerd manuscript University of California, Berkeley
- Main, M , & Goldwyn, R (1991) *Adult Attachment Classification System* Version 5 0 Unpublished manuscript, University of California, Berkeley
- Main, M , & Goldwyn, R (in druk) *Interview-based adult attachment classifications Related to infant-mother and infant-father attachment* Berkeley CA University of California
- Main, M , Kaplan, N , & Cassidy, J (1985) Security in infancy, childhood and adulthood A move to the level of representation In I Bretherton & E Waters (Eds), *Growing points in attachment Theory and research* Monographs of the Society for Research in Child Development, 50, (1-2, Serial no 209), 66-104 Chicago University of Chicago Press
- Main, M , & Weston, (1982) Avoidance of the attachment figure in infancy Descriptions and interpretations In J Stevenson-Hinde & C Murray Parkes (Eds), *The place of attachment in human infancy* New York Basic Books

- Maslin, C.A., & Bates, J.E. (1983). *Precursors of anxious and secure attachments: A multivariate model at age 6 months*. Paper gepresenteerd op het tweejaarlijkse congres van de Society for Research in Child Development, april 1983, Detroit.
- Mullen, B. (1989). *Advanced basic meta-analysis*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Radojevic, M. (1992). *Predicting quality of infant attachment to father at 15 months from prenatal paternal representations of attachment: An Australian contribution*. Paper gepresenteerd op 25th ICP, July 21-24, Brussel.
- Rosenthal, R. (1991). *Meta-analytic procedures for social research. Revised Edition*. Newbury Park, CA: Sage.
- Spangler, G., & Grossmann, K.E. (1993). Biobehavioral organization in securely and insecurely attached infants. *Child Development*, 64, 1439-1450.
- Steele, M., Steele, H., & Fonagy, P. (in prep.). *Associations among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants: evidence for a relationship-specific perspective*. Unpublished manuscript.
- IJzendoorn, M.H. van (1992). Het stempel van ouders op de gehechtheid van het kind. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 8, 166-178.
- IJzendoorn, M.H. van (1993). *Associations between adult attachment representation and parent-child attachment, parental responsiveness, and clinical status: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview*. Ongepubliceerd manuscript, Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Gezinsstudies, Leiden.
- IJzendoorn, M.H. van, Goldberg, S., Kroonenberg, P.M., & Frenkel, O.J. (1992). The relative effects of maternal and child problems on the quality of attachment: A meta-analysis of attachment in clinical samples. *Child Development*, 63, 840-858.
- IJzendoorn, M.H. van, Kranenburg, M.J., Zwart-Woudstra, H.A., Busschbach, A.M. van, & Lambermon, M.W.E. (1991a). Parental attachment and children's socio-emotional development: Some findings on the validity of the Adult Attachment Interview in the Netherlands. *International Journal of Behavioral Development*, 14, 375-394.
- IJzendoorn, M.H. van, Kranenburg, M.J., Zwart-Woudstra, H.A., Busschbach, A.M. van, & Lambermon, M.W.E. (1991b). Aan elke hand een generatie. De gehechtheid van de ouder en de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind; Gehechtheidsbiografisch Interview. *Kind en Adolescent*, 12, 97-97.

Bijlage

Ter illustratie van het interview en de classificatie volgen hier twee fragmenten uit één interview. In de tekst zijn enkele kleine veranderingen aangebracht ten dienste van de leesbaarheid en de anonimisering. Wel werd het karakter van gesproken tekst, kenmerkend voor een interviewtranscript, behouden. De respondent van wie de onderstaande antwoorden afkomstig zijn werd als autocnoom geclassificeerd. In het commentaar dat op de fragmenten volgt zal heel beknopt worden aangegeven welke indicaties daarvoor in de tekst aanwezig zijn.

Gemakshalve noemen we de geïnterviewde mevrouw F. Mevrouw F. komt uit een gezin met zes kinderen; samen met haar tweelingzus sloot ze de

kinderrij. Haar vader verdiende de kost, haar moeder was thuis. Na de eerste, inleidende vraag gaat het interview als volgt verder (de tekst van de interviewer is cursief weergegeven):

Dan zou ik graag willen dat u probeert een beschrijving te geven van de relatie die u met uw ouders had toen u nog klein was. Ik zou u willen vragen om zo vroeg mogelijke herinneringen op te halen, we denken vooral aan de periode voordat u tien was.

Ja, de relatie was wel ja, goed en gezellig, maar wel, ehm, hoe moet je dat zeggen, een beetje afstandelijk toch, ehm (*mm mm*), het was eh, je keek heel erg op tegen je vader en moeder. Dat had ik zeker voordat ik tien was, ehm, je zag ze meer van eh, ja ook wel als als, met gezelligheid maar, ook van van o jee, als ik het niet goed doe dan moet ik het vertellen, (*mm mm*) en dan eh, kijk je zag ze toch wel als streng. Hoofdzakelijk mijn moeder, maar ja dat was ook makkelijk want mijn vader was eh, die man moest zoveel werken dus die zag je ook niet zo als zo streng want je zag hem weinig. (*mm mm*) Dus eigenlijk was je moeder vaak van eh, als er iets moest gebeuren of als je iets verkeerd gedaan had, dan hoorde je dat ook altijd van je moeder (*mm mm*), dus vandaar dat je daarom ook strenger tegen, dat je dacht dat zij strenger was (*mm*), en, ja het was eh, de relatie was ja toch toch gezellig. (*mm*) Ondanks dat het weleens een beetje streng was, dat ik nu denk van nou, zo zou ik het toch niet willen die afstand, was het wel eh, ze was er altijd als je thuis kwam, d'r was altijd wat te drinken en eh, ze ging d'r ook altijd even bij zitten en, dat herinner ik me wel. Ja, het was gezellig maar afstandelijk (*mm mm*) .. (*mm*).

Nu zou ik u willen vragen om vijf kenmerken of typeringingen te kiezen voor de relatie die u als klein kind met uw moeder had. En ik denk dan weer aan de eerste tien jaar. Ik kan me voorstellen dat dat moeite kost hoor, neem er rustig de tijd voor.

... eh, d'r zat ook angst, angst was daarbij (*mm mm*), liefde, (*mm mm*) .... geborgenheid, (*mm mm*) dat was toch ook, ... (10 sec) effe denken hoor, ... (11 sec), nou ik weet niet hoe je dat als kenmerk moet noemen maar, mijn moeder was altijd weinig iemand om ergens over te praten (*mm mm*) wel, gezellig, (*mm mm*) ja ik weet niet of je dat als kind van tien weleens nodig hebt maar ik denk het, dat ik dat toch weleens miste een een eh, als er bijvoorbeeld op school iets gebeurd was dan was het van nou dat is, dat gaat wel weer over (*mm*), maar verder niet (*mm mm*), ik weet niet hoe je dat als een bepaald kenmerk moet eh,

Een omschrijving mag ook.

Ja, ja ... ja wat typisch bij mijn moeder hoorde was het pronken met het gezin (*mm mm*) (*mm*), het liefst allemaal met je zondagse jurkje en je schoentjes gepoetst (*mm mm*) en dan eh, ja dat hoorde erbij.

In het vervolg van het interview wordt gevraagd naar een concreet voorval bij elk van de genoemde typeringingen voor de relatie van de geïnterviewde met

haar moeder. Hieronder volgt het fragment waarin dat gebeurt voor de laatstgenoemde typering.

Als laatste noemde u dat uw moeder graag pronkte met het gezin, (ja), heeft u daar een bepaald voorval of een bepaalde gebeurtenis bij in herinnering?

Dat eh, me zus en ik dus altijd dezelfde kleding hadden, op een bepaalde, omdat je tweeling was, dus dat hoorde erbij, dat. En het gekke is, op een gegeven moment wil je het ook zelf ook, (mm mm) dan zit dat er zo ingestampt dan dan wil je ook precies hetzelfde als je zus. Maar dat vond ik altijd het ergste, van ja dat zijn de jongste twee. En dan moesten we altijd naast mekaar gaan staan, niet van m'n moeder maar dat vroegen dan de mensen (mm mm) laat ze eens even staan. Dan moest je dus gaan staan en dan was het o ja, jij hebt een vlekje hier en jij hebt een pukkeltje daar, en voor de rest was, waren we dus precies hetzelfde (mm, mm) want we hadden ook dezelfde kleren aan. En, altijd dat vergelijkingen maken, en m'n moeder die vond dat prachtig, dus dat de mensen keken en dan eh, ja dat hoorde d'r toch bij, nou en ik, dat heb ik altijd ervaren als vrese-lijk. En zeker toen ik wat ouder werd. (...) Mijn moeder vond het prachtig (o ja), want die kan er nog naar terugkijken, van ja, het was toch altijd zo leuk toen we met jullie in de wagen liepen moesten ze al kijken, nou dat is dus doorgegaan totdat we een jaar of tien waren. Dat eh, dat vond ik verschrikkelijk (mm), ja en daar daar pronkte m'n moeder dus echt op (ja). Ja, nou kan ik het begrijpen hoor, want als nu de mensen willen kijken naar die kleine van mij vind ik het ook leuk, maar ik zal dus niet hem daarheen laten kijken en daarheen, (mm) maar dat hoeft ook niet want, dat hoorde dus typisch bij een tweeling (ja). Maar dat pronken wat ze had, dat kan ik me ergens wel weer indenken nu (mm mm), want het is leuk als iemand even in die wagen wil kijken (mm mm), als ie dan toevallig nog lacht ook, nou dan voel je je helemaal de koning te rijk dus, en ik kan me dan voorstellen als je dan een tweeling hebt, dat is toch wel iets aparts, en als dan alle mensen kijken, dat je daar graag mee pronkt, ja, (mm), maar het was, als kind zijnde vond ik het erg (mm).

Commentaar: Kenmerkend voor dit autonome interview is de manier waarop de geïnterviewde zowel positieve ('gezellig') als negatieve ('streng', 'afstandelijk') karakteristieken van de relatie met haar moeder naar voren haalt. Duidelijk wordt dat ze zelf reflecteert over deze ervaringen (waarom ze haar moeder als strenger dan haar vader zag), ook in relatie met haar huidige positie als opvoeder (de afstandelijkheid die ze zo toch niet zou willen). Wanneer haar gevraagd wordt de typering 'pronken' toe te lichten, schetst ze een levendig beeld van zichzelf als deel van de tweeling waarmee haar moeder zich graag liet bewonderen. De autonome visie van de respondent op dit

gebeuren toont zich in haar consequent beschreven gevoelens die ze daarover als kind had ('vreselijk', 'verschrikkelijk') in combinatie met het begrip dat zij, vanuit haar eigen ervaringen als trotse moeder, nu voor de toenmalige houding van haar moeder opbrengt. Daarbij vlakt ze haar gevoel van eertijds niet uit, maar onderscheidt heden en verleden helder van elkaar. In de fragmenten zijn geen contradicties of irrelevante uitweidingen aanwijsbaar. Hoewel de (spreek-)taal van deze respondent niet altijd aan alle grammaticale eisen voldoet, is haar weergave zeer goed te volgen. De classificatie van het interview, dat verder in dezelfde geest verliep, was daarom 'Autonoom'.